

УДК 159.9/091):1(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2023-1-6>

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У ВИМІРІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Матвєєв Дмитро Олександрович,

аспірант кафедри психології та соціальної роботи

Центральноукраїнського державного університету

імені Володимира Винниченка

ORCID ID: 0009-0003-1302-1185

У статті представлено висвітлення еволюції поглядів на справедливість в історії психології. Автор розглядає трактування поняття справедливості у донауковий період – із давніх релігійних вірувань до часів німецької класичної філософії; та в науковий період психології, зосередившись на характеристиках поглядів представників біхевіористичного й гуманістичного напрямів, а також сучасних дослідників. Автор доводить, що, незважаючи на більш ніж дві тисячі років різниці у часі, досить чітко прослідковується певна схожість у визначенні справедливості у вченнях Конфуція та І. Канта, а саме обґрунтуванні принципу взаємності. Починаючи з класичної філософії Давнього Світу та впродовж подальших епох змінювався підхід до визначення справедливості. Зазначене явище досліджувалося з погляду державної, суспільної ієрархії, політики, економіки, правосуддя, міжособистісної взаємодії, виховання тощо. У статті висвітлюється послідовний розвиток легітимації справедливості у різних суспільствах – від ототожнення справедливості та релігії у Давній Індії, справедливості та закону в Стародавній Греції до поступового прийняття справедливості як відносно суб'єктивного явища для кожного окремого індивіда. Зауважується, що у донауковий період психології справедливість розглядалася виключно як філософська категорія. Власне психологічний погляд на явище справедливості виник за часів наукового періоду. Автор солідаризується з ученими-біхевіористами в частині розгляду справедливості як явища, яке регулює соціальні взаємодії з погляду чесного розподілу між людьми винагород чи покарань за результати їхньої діяльності та докладені зусилля. Актуалізується підхід гуманістичної психології, згідно з яким справедливість розглядається як одна з метапотреб людини, що має бути задоволена, оскільки протилежний процес позначається на психічному здоров'ї особистості та негативно впливає на якість соціальних взаємодій. Наголошується на доцільності комплексно вивчати справедливість, зважаючи на її багатогранність та значення, яке вона має для індивіда, суспільства, держави та людства загалом.

Ключові слова: справедливість, міра винагород і покарань, моральний імператив, моральна цінність, метапотреба.

Matvieiev Dmytro. Justice in the dimension of psychology

The article presents the evolution of views on justice in the history of psychology. The author considers the interpretation of the concept of justice in the pre-scientific period - from ancient religious beliefs to the times of German classical philosophy; and in the scientific period of psychology, focusing on the characteristics of the views of representatives of behaviorist and humanistic trends, as well as modern researchers. The author proves that, despite more than two thousand years of difference in time, certain similarities regarding the definition of justice in the teachings of Confucius and I. Kant, in particular the principle of reciprocity, can be clearly traced at both. Starting with the classical philosophy of the Ancient World and during subsequent eras, the approach to defining justice changed. This phenomenon was studied from the point of view of the state, social hierarchy, politics, economy, justice, interpersonal interaction, education, etc. The article highlights the consistent development of the legitimation of justice in different societies - from the identification of justice and religion in Ancient India, justice and law in Ancient Greece, to the gradual acceptance of justice as a relatively subjective phenomenon for each individual. It is noted that in the pre-scientific period of psychology, justice was considered exclusively as a philosophical category. The psychological view of the phenomenon of justice arose during the scientific period. The author is in solidarity with behavioral scientists in terms of considering justice as a phenomenon that regulates social interactions from the point of view of fair distribution of rewards or punishments between people for the results of their activities and efforts. The approach of humanistic psychology is updated, according to which justice is defined as one of the metaneeds of a person, which must be satisfied, because the reverse process affects the mental health of the individual and negatively affects the quality of social interactions. The article emphasizes the expediency of comprehensively studying justice, considering its multifaceted nature and the importance it has for the individual, society, state and humanity in general.

Key words: justice, measure of rewards and punishments, moral imperative, moral value, metaneed.

Вступ

Процеси євроінтеграції, що почали активно розгортатися в Україні впродовж останнього десятиліття, зумовили, серед іншого, значні соціокультурні та політичні зміни в українському суспільстві. Вони сформували консенсус щодо контурів майбутньої держави, одним із яких є демократична система, де в основі різних процесів – верховенство права. Ядром такої системи є справедливість, яка має пронизувати всі сфери державного та суспільного життя, існування окремо взятої особистості. Не відчуваючи захищеності, люди будуть нехтувати інтересами інших на користь власних. Проте, незважаючи на значення вищезгаданої категорії, дати повне визначення справедливості є досить складним завданням, оскільки її вивчали переважно в контексті інших понять (державного устрою, права, соціальної взаємодії, метапотреб, виховання тощо), а не як окреме самодостатнє явище.

Представники різних галузей наукового знання: права, соціології, педагогіки, економіки досліджували справедливість у певному предметному вимірі. Із погляду етимології справедливість походить від слова «правда», а латинський її переклад зводиться до поняття права та пов'язаних із ним явищ – ставлення людей один до одного відповідно до закону. Беззаперечним є факт віднесення справедливості до низки етичних категорій та визначення її як моральної цінності [1], яка регулює соціальні взаємодії [2], утверджує принципи рівності [3], у тому числі гендерної [4], й адекватного розподілу між людьми винагород і покарань за результати їхньої діяльності.

Сучасна психологічна наука скеровує увагу на людину – носія цінності (якості) справедливості, яка в процесі соціалізації та зростання засвоюється спочатку як соціальна цінність, інтеріоризується та трансформується в особистісну цінність [5], що мотивує до моральної поведінки та справедливості взаємодій [2]. Предметом вивчення є також етнопсихологічні уявлення про справедливість, які передаються від одного покоління до іншого та виявляються на універсальному й парціальному рівнях [6], розвивають почуття справедливості [7] та спонукають особистість відстоювати власні гідність і самодостатність.

Різноманітний спектр застосування поняття справедливості у своїй основі ґрунтується на базовому розумінні цього соціально-психологічного явища. Останнє виходить із рефлексії поглядів дослідників донаукового (філософського) періоду психології та вчених, які здійснювали наукові розвідки в науковий її період. Визначення схожого і відмінного у їх поглядах дає можливість дати відправне визначення справедливості, яке стане основою для подальших досліджень її психологічного конструкту.

Мета статті полягає у висвітленні поглядів різних дослідників на справедливість, окресленні еволюції філософської думки та визначенні положень психологічних підходів, які можуть бути покладені в основу подальшого вивчення цього явища.

Методи дослідження

Для досягнення поставленої мети були застосовані методи теоретичного дослідження. Основним методом виступив аналіз праць філософів, у яких презентовано вивчення проблеми справедливості в різні часи донаукового періоду психології та положень біхевіористичного й гуманістичного підходів до тлумачення цього явища у науковий період. Був застосований порівняльний метод у частині виявлення відмінностей у визначенні справедливості різними дослідниками. Методи систематизації й узагальнення теоретичних даних дали можливість визначити зміст поняття справедливості та окреслити лінію подальшого проведення психологічного дослідження.

Результати

Історично роль регулятора відносин в тій чи іншій формі (політеїстичні вірування, релігії, закони) розвивалася у міру того, як зростали людські об'єднання: чим більшою ставали родина, община чи плем'я, тим складніше було врегульовувати принципи співіснування, розподіл благ та соціальні ролі. Однак вищезазначені регулятори суспільних відносин та міжосо-

бистісної взаємодії складно назвати справедливими. Фетишизм, анімізм, тотемізм та інші релігійні вірування у багатьох людських об'єднаннях передбачали жертвоприношення та численні нерациональні табу, привілеювали одну касту та дискримінували інші.

У давньому світі важливим було виправдати жорстокість чи експлуатацію одних людей щодо інших, а не встановлювати загальні норми моралі. Яскравим прикладом цього може слугувати кастова система у Стародавній Індії. Індостан мав надзвичайно різноманітний етнічний склад населення. Із часом почали формуватися потужні суспільні класи жерців, воїнів та землеробів, які поступово захопили та частково знищили інші класи. Для того щоб легітимізувати своє панування, було введено закрити кастову систему, в основі якої лежав поділ людей на класи за народженням. Таким чином, жорстоку експансію виправдали і перетворили на божественний замисел бога-творця Брахми.

Деякі прогресивнішими порівняно з індійською кастовою системою були погляди Конфуція. Згідно з поглядами філософа, кожна людина відповідальна за стан справ у державі, оскільки принцип справедливості реалізують саме громадяни [8, с. 14]. Тим не менше Конфуцій уважав, що справедливість полягає у тому, що кожна людина має поводитися згідно зі своїм статусом. Ще одним наріжним каменем справедливості у вченні китайського філософа став принцип взаємності, який полягав у тезі не робити іншим те, що людина не хоче, щоб робили їй.

Визначення справедливості у більш звичному нам розумінні зародилося в античній Греції, а саме в Афінах, які на відміну від деяких інших полісів мали демократичний лад. Одним із афінських філософів був Сократ. Про його погляди ми можемо дізнатися з Платонівської апології Сократа, зокрема про ототожнення справедливості та закону: «І скрізь – і в бою, і в суді – треба виконувати те, що велить Держава і Батьківщина, а якщо ми не згодні з їхніми веліннями, можна переконати змінити їхню думку, але законним способом» [9, с. 21]. На підтвердження цього Сократ, якого засудили до смертної кари, відмовився втікати з в'язниці, незважаючи на те що вважав себе невинним, оскільки це була б наруга над законом, а отже, несправедливо.

Учень Сократа – Платон розвинув концепцію справедливості у діалозі «Держава». Філософ розглядав державу з погляду її специфічних функцій, які стали можливими через поділ праці. На думку філософа, держава буде справедливою за умови, коли кожна людина виконуватиме належне їй завдання: одні мають займатися науками і керувати державою, другі – сумлінно виконувати закони і захищати Батьківщину, треті – забезпечувати необхідні запаси та коритися правителям. Саме в узгодженому і сумлінному виконанні вищезазначених ролей й виявляється досконалість держави, яку Платон і називає справедливою. Справедливість виражається у відданості всіх станів своїй справі, у тому, щоб кожен виконував доручені йому обов'язки, що говорить про те, що справедливість не може означати рівність. Тобто Платон розглядав справедливість здебільшого через призму суспільної взаємодії.

Найбільш повно дослідив явище справедливості Аристотель у п'ятій книзі «Нікомахової етики». Філософ розрізняв два види справедливості – зрівняльну та розподільчу. Розподільча справедливість передбачає пропорційний розподіл благ згідно з чеснотами та внесками громадян [10, с. 215]. У зрівняльній справедливості Аристотель виділяв справедливість як відповідність закону (справедливим є те, що наказує закон) та справедливість у взаємовідносинах осіб (люди прагнуть мати рівне), тобто справедливість виявляється у рівності прав та обов'язків. Філософ погоджувався зі своїми вчителями – Сократом і Платоном – у тому, що закон, навіть якщо він є недосконалим чи несправедливим, має виконуватися, оскільки є кращою альтернативою хаосу.

Важливий філософський спадок залишило вчення Цицерона, який розмежовував справедливість і закон. На відміну від Платона та Аристотеля, які дивилися на справедливість крізь призму полісу, Цицерон розглядав її із загальнолюдських, гуманістичних позицій, що певною мірою відділяє людину від полісу та робить її більш самостійною та космополітичною.

У добу Середньовіччя європейська філософська думка була значною мірою підпорядкована християнству. Мислитель тієї епохи А. Аврелій уважав, що людина отримує справедливість, як і

будь-яке інше благо, від Бога. Разом із тим філософ стверджував, що справжньої (істинної) справедливості немає ніде, окрім республіки, засновником і правителем якої є Бог. Інший філософ Середньовіччя Т. Аквінський розглядав справедливість через призму людських чеснот, які поділяв на розумові, моральні та богословські. Теолог відносив справедливість до моральних чеснот і зазначав, що справедливість виражається через ставлення людей один до одного. Як і А. Аврелій, Т. Аквінський уважав, що абсолютної справедливості в людському світі немає [11, с. 643].

Погляди філософів в епоху Відродження знову зосередилися на людині на відміну від теоцентричної доби Середньовіччя. Починали відбуватися технологічні, культурні та соціальні зміни, що створили передумови для формування буржуазного ладу та буржуазних революцій. Зазначений розвиток подій призвів до розшарування суспільства та зростання нерівності в матеріальному плані, з одного боку, та до усвідомлення широкими масами концепції природних і невідчужуваних прав людини – з іншого. Зростає кількість людей, що займалися розумовою працею чи мистецтвом. Своєю чергою, це призвело до того, що суспільство почало актуалізувати проблему загального блага, основою якого мали б бути рівність можливостей та справедливість.

Відмінною рисою філософії Нового часу [12; 13] є реакція на досить авторитарні концепції справедливості, права і закону. Зокрема, Т. Гоббс зазначав, що справедливість (дотримання угод) є правилом розуму, що забороняє нам робити щось згубне для нашого життя. Таким чином, справедливість уподібнювалася до природного закону. На ідеях епохи Нового часу та Реформації/Контрреформації була створена нова концепція справедливості та прав людини, яка суттєво відрізнялася від концепцій минулих епох. Філософи, науковці та державні діячі намагалися встановити за допомогою розуму універсальні принципи й аксіоми моралі, права і справедливості.

Д. Юм уважав справедливість невіддільною від життя у суспільстві. Філософ зазначав: «Якби люди жили поза суспільством, власність не була б відома, і ні справедливість, ні несправедливість ніколи б не існували». Підтримувати справедливість у суспільстві є завданням держави [11 с. 138]. Мислитель заперечував теологічне чи «договірне» розуміння справедливості та зазначав, що право виникає у суспільстві для вирішення конкретного завдання – втілити ненавільницьке узгодження різноспрямованих інтересів. Тобто справедливість уважалася такою, що мала слугувати для підтримки порядку і стабільності відносин у суспільстві, у першу чергу в питаннях власності.

Представник німецької класичної філософії І. Кант запропонував розглядати два види справедливості – моральну і правову. Філософ уважав, що людина може робити добро не лише заради корисливих міркувань, а й заради самої ідеї добра. Моральність можлива лише за умови, якщо людина робить цей вибір добровільно за відсутності будь-якого тиску чи страху [11, с. 267]. Згідно з філософією І. Канта, справедливість – це категоричний імператив (правило поведінки, існуюче через загальну природу людини) і розглядається ним як благо. Відповідно до цього твердження, покарання злочинця справедливе тому, що, виявивши бажання здійснити злочин, він як людина розумна сам стверджує, що так можна поводитись і з ним. Оскільки І. Кант уважав справедливість категоричним імперативом, для її розуміння він застосовував три основні формулювання: 1) «дій тільки згідно з такою максимрою, керуючись якою ти водночас можеш побажати, щоб вона стала загальним законом»; 2) «золоте правило» – не робити іншим нічого такого, що ти сам не хотів би зазнати з боку інших; 3) «дій так, щоб ти завжди ставився до людства й у своїй особі, і в особі всякого іншого також як до мети і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу» [там само]. І. Кант довів необхідність розглядати справедливість як соціальну, економічну, політичну і юридичну субстанцію.

Виразно прослідковується взаємозв'язок ідеї справедливості з ідеєю свободи у вченні Г.В.Ф. Гегеля. На його думку, конституція, у якій «розумна воля доходить до свідомості й розуміння самої себе», і є «...існуюча справедливість як дійсність свободи і розвитку її розумних визначень». На противагу І. Канту Гегель висунув ідею абсолютної моралі, яка

характеризувалася ним як тотальна цілісність морального буття, як загальне і дух народу. У межах гегелівської філософії ідеї справедливості та права розглядалися через призму філософії об'єктивного духу.

Отже, у донауковий період психології ідея справедливості незалежно від філософської доби завжди була однією з визначальних. Це поняття розглядалося з різних позицій: суспільного блага, Божого закону, буржуазії, моральності. Разом із тим різні мислителі сходилися на думці, що справедливість необхідна людям для ефективної взаємодії, розвитку та загального блага.

Власне наукові дослідження справедливості у царині психології почалися у ХХ ст. Представники різних психологічних напрямів зазвичай пояснювали справедливість опосередковано – через висвітлення пов'язаних із нею явищ: винагороди, покарання, заохочення.

Так, справедливість стала предметом вивчення представниками біхевіоризму. Як відомо, в основі цього напрямку лежить експериментальне/емпіричне вивчення поведінки, а основною формулою є «стимул – реакція» [14]. У поясненні справедливості вчені Р. Г'юсман і Дж. Гетфілд виходили з того, що люди оцінюють свої взаємовідносини з іншими шляхом порівняння того, який внесок вони здійснюють, і того, що одержують натомість. У результаті оцінки може виникнути одна з трьох ситуацій: 1) дійдуть висновку, що їх недооцінюють (тобто вони вкладають більше, ніж отримують); 2) відчувають, що їх переоцінюють (одержують більше, ніж вкладають); 3) внесок на рівні віддачі – у цьому разі взаємодія оцінюється як справедлива.

Отже, біхевіоризм здебільшого розглядав справедливість через призму розподілу благ – відповідно до внеску у справу. Такий підхід певним чином перегукується з ученням Аристотеля.

Особливу увагу проблемі справедливості приділяли представники гуманістичної психології. Цей напрям психології базується на тому, що людина розглядається як гармонійна істота, спрямована на максимальну реалізацію своїх здібностей і потреб. Однією з таких потреб є справедливість.

Гуманістична психологія на відміну від біхевіоризму розглядає людину як унікальну, неповторну особистість, основними мотивами, рушійними силами і детермінантами особистісного розвитку якої є прагнення до усвідомлення власних можливостей, прагнення до самореалізації, самовираження, самоактуалізації, до здійснення життєвих цілей і досягнення сенсу власного існування [15].

У своєму вченні А. Маслоу виділив кілька метапотреб: добро, справедливість, краса, істина, які, на думку дослідника, біологічно зумовлені, а їх незадоволення зумовлює виникнення метапатологій. Симптомами останніх можуть бути цинізм, апатія, відчуження тощо. Тобто А. Маслоу вважав, що справедливість для людини є невід'ємною цінністю і потребою для реалізації. Із точки зору вченого, прогресивний розвиток суспільства відбувається не революційним шляхом і не завдяки соціальним перетворенням, а через задоволення гуманістичних потреб людини, до яких належить справедливість [16, с. 321].

У психологічній науці другої половини ХХ – початку ХХІ ст. вивчення справедливості згідно з предметом, методом та сферою інтересу дає змогу виокремити кілька головних напрямів її дослідження. Свого часу Дж. Адамсом була розроблена теорія еквівалентної справедливості [10], яка об'єднала теоретико-емпіричні напрацювання з багатьох сфер соціально-психологічного знання, у тому числі теорії когнітивного дисонансу, соціального обміну та відносної депривації, і залишалася, незважаючи на критику, такою, що запропонувала одну з головних соціально-психологічних моделей справедливості, на яку орієнтувалися науковці. Згідно з вихідними положеннями теорії, особистість, спираючись на власне світосприйняття, оцінює співвідношення отриманої власної винагороди за докладені зусилля та міру винагороди, що отримали інші, докладаючи подібні зусилля. Несправедливістю вважається отримання іншим більшої винагороди, що супроводжується значним психологічним напруженням.

Дещо з інших позицій розглядав справедливість М.М. Слюсаревський – як невід'ємний компонент соціальної системи [18]. Згідно з поглядами науковця, справедливість займає

особливе місце у свідомості людей (колективній чи індивідуальній), оскільки саме через власне визначення справедливості людина усвідомлено й осмислено формує свої погляди та визначає власну поведінку.

Справедливість як цінність, що виявляє себе на рівні мотиву, спонуки, свідчить про зрілість особистості, чіткість її позиції. Рівень цінності справедливості як мотиваційної структури особистості забезпечує прагнення людини визначати характер та спрямованість своїх учинків у звичних ситуаціях відповідно до тих внутрішніх суб'єктивних сенсів, якими вона наділяє діючі моральні норми. Людина оцінює конкретні вчинки (свої та оточення) як прийнятні чи неприйнятні по відношенню до системи ціннісних норм, суб'єктивно виправдовує чи засуджує – з погляду їх екзистенційної виправданості. Подібна позиція є суб'єктною, а тому адаптивною, бо має можливість урахувати специфіку ситуації, здійснювати свідомий вибір у ній [18].

Окремої уваги заслуговує дослідження справедливості як конструкту у працях Н.В. Хазратової [19] та К.П. Гавриловської [20]. Під час здійснення психологічного аналізу системи відносин «громадянин – держава» Н.В. Хазратова емпірично виводить конструкт «справедлива/несправедлива держава». Дослідниця зауважує, що однією з функцій держави є забезпечення дотримання встановленого законами та іншими нормативно-правовими актами порядку, для чого справедливість є незамінною: «Оскільки правопорядок так чи інакше ґрунтується не стільки на примусі, скільки на соціальних репрезентаціях; щодо ідеалу справедливості, то його рівень без сумніву, залежить від рівня духовного розвитку державоутворюючої спільноти» [19].

Схожих поглядів дотримується К.П. Гавриловська, наполягаючи на необхідності поглибленого аналізу феномену справедливості у нормативно-правовій регуляції правової поведінки. Учена зазначає, що такий психологічний механізм нормативно-правової регуляції правової поведінки, як легітимація, пов'язаний з уявленнями особистості про відповідність конкретної норми права внутрішньому екзистенційному переживанню особистістю соціальної справедливості, тому очевидним постає факт, що суб'єктність особистості у нормативно-правових ситуаціях є неможливою без наявності в її внутрішній картині світу достатньо визначеної та цілком самодостатньої оціночної шкали справедливого/несправедливого [20].

Висновки

Виходячи з вищезазначених позицій, як із філософського, так і з психологічного погляду можемо дійти висновку, що, незважаючи на суттєву кількість вчень, поглядів та досліджень, поняття справедливості є надзвичайно важливим у суспільному житті людей. Велика кількість підходів та теорій указує на багатогранність цього поняття та доцільність комплексно підходити до його вивчення. Висвітлення поглядів провідних мислителів донаукового періоду психології та вчених, які досліджували феноменологію справедливості у науковий період, дає змогу стверджувати, що за різних трактовок справедливості вона визначається як моральна цінність, підкреслюється її регулятивна роль у соціальних взаємодіях.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на вивчення психологічного конструкту справедливості, її розвитку як моральної якості у процесі становлення особистості.

Література:

1. Тофтун М.Г. Сучасний словник з етики. Житомир : ЖДУ, 2014.
2. Клочек Л.В. Психологія соціальної справедливості у педагогічній взаємодії : дис. ... докт. психол. наук. Київ, 2019.
3. Сидоренко І. Історичні інтерпретації принципу справедливості. *Культура і сучасність*. 2014. С. 8–12.
4. Потапова О., Салахова Я. Від дискримінації до гендерної справедливості. Київ : МОМ, 2018.
5. Бех І.Д. Виховання особистості. Київ, 2004.
6. Фальковська Л.М. Справедливість як предмет соціально-психологічного дослідження. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*. 2011. № 11. С. 290–299.
7. Власюк Ж.І. Виховання почуття справедливості у молодших школярів у позаурочній діяльності. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2015.

8. Тофтул М.Г., Шмат Р.П. Конфуцій про справедливість. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2022. № 13. С. 13–21.
9. Платон. Діалоги. Київ, 1999. 395 с.
10. Аристотель. Нікомахова етика / пер. з давньогр. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
11. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
12. Околіта С.В. Справедливість та законність: історико-філософський аспект. Київ : ЦГО НАН України, 1998. 70 с.
13. Гусев В.І. Гносеологічні засади політичної теорії Джона Локка. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Філософія та релігієзнавство*. 2005. Т. 37. С. 15–23.
14. Біхевіоризм. Велика українська енциклопедія. Київ : Енциклопедичне видавництво, 2016. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%91%D1%96%D1%85%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC>.
15. Трач Р. Психологія з людським обличчям: гуманістичний підхід у західній психології ХХ століття. *Сучасність*. 2002. № 9. С. 82–99.
16. Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія. Київ : Академія, 2001. 576 с.
17. Equity theory by John Stacy Adams. URL: <https://worldofwork.io/2019/02/adams-equity-theory-of-motivation/>.
18. Слюсаревський М.М. Ілюзії і колізії. Київ : Гнозис, 1998. 234 с.
19. Хазратова Н.В. Психологія відносин особистості й держави : монографія. Луцьк : Вежа, 2004. 276 с.
20. Гавриловська К.П. Психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2008.

References:

1. Toftul, M.G. (2014) Modern Dictionary of Ethics. Zhytomyr: Ivan Franko State University. [in Ukrainian]
2. Klochek L.V. (2019) Psychology of social justice in pedagogical practice. Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Psychological Sciences. Kyiv. [in Ukrainian]
3. Sydorenko I. (2014) Historical interpretations of the principle of justice. *Culture and modernity*. No. P. 8–12. [in Ukrainian]
4. Potapova, O., Salakhova, Ya. (2018) From discrimination to gender justice. Kyiv: MOM. [in Ukrainian]
5. Beh I.D. (2004) Personality education. Kyiv. [in Ukrainian]
6. Falkovska, L.M. (2011) Justice as a subject of socio-psychological research. *Problems of political psychology and its role in becoming a citizen of the Ukrainian state*. No. 11. P. 290–299.
7. Vlasiuk, Z.I. (2015) Education of a sense of justice in younger schoolchildren in extracurricular activities. Zhytomyr: Ivan Franko State University. [in Ukrainian]
8. Toftul M.G., Toftul R.P. (2022). Confucius on Justice: *Visnyk of Lviv University. Psychological sciences series*. No. 13. P. 13-21. [in Ukrainian]
9. Plato. (1999) Dialogues. Kyiv. 395p. [in Ukrainian]
10. Aristotle. (2002) Nicomachean ethics (translated from ancient Greek by Viktor Stavnyuk). K.: Aquilon-Plus. 480 p. [in Ukrainian]
11. Philosophical encyclopedic dictionary. (2002) V.I. Shinkaruk and others. Kyiv: Abrys. 742 p. [in Ukrainian]
12. Okolita C.B. (1998) Governance and legality: the topical-philosophical aspect. K.: CPO NAoS of Ukraine. 70 c. [in Ukrainian]
13. Hysiev B.I. (2005) Gnostic tasks of John Locke's political theory. Scientific notes of National University «Kyiv-Mohyla Academy». T. 37: Philosophy and religious studies. Edited by: B. Briuchovetskyi and othrer. K.: NUKMA. С. 15–23.
14. Behaviorism. The Great Ukrainian encyclopedia (2016) K.: DNU «Encyclopedic Publishing House». [in Ukrainian] URL: <https://vue.gov.ua/%D0%91%D1%96%D1%85%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC>.
15. Trach R. (2002) «Psychology with a human face»: a humanistic approach in Western psychology of the 20th century. *Modernity*. No. 9. P. 82-99. [in Ukrainian]
16. Prychepiy E.M., Chernii A.M., Gvozdetskyi V.D., Chekal L.A. (2001) Philosophy: Handbook for students of higher educational institutions. K.: Publishing center «Akademiya». 576 p. [in Ukrainian]
17. Equity theory by John Stacy Adams. URL: <https://worldofwork.io/2019/02/adams-equity-theory-of-motivation/>.
18. Sliusarevskyi M.M. (1998) Illusions and collisions. K.: Gnosis. 234 p. [in Ukrainian]
19. Hazratova N.V. (2004) Psychology of relations between the individual and the state: Monograph. - Lutsk: «Tower» RVV Lesia Ukrainka Volyn State University. 276 p. [in Ukrainian]
20. Havrylovskaya K.P. (2008) Psychological mechanisms of normative and legal regulation of individual behavior. Manuscript. Dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of psychological sciences. K.P. Gavrylovskaya. K. [in Ukrainian]